

II. ПРОБЛЕМИ СУДОУСТРОЮ, ПРОКУРАТУРИ ТА АДВОКАТУРИ

Захарченко П. П.,

доктор юридичних наук,
професор, професор кафедри теорії та історії
права та держави Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0002-4968-9844

Мірошниченко М. І.,

доктор юридичних наук,
професор, професор кафедри теорії та історії
права та держави Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0001-8142-9340

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2023.3-4/153-165>

УДК 343.1

СУДОУСТРІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ГЕТЬМАНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (ВІЙСЬКУ ЗАПОРОЗЬКОМУ)

Анотація. У статті здійснено класифікацію судових органів в Українській Гетьманській державі (Війську Запорозькому) впродовж другої половини XVII – XVIII ст.ст.

Метою роботи є виявлення інститутів судочинства, що діяли в Українській Гетьманській державі, їхньої структури, класифікація, компетенція кожного з них, а також особливості процесуального права зазначеного періоду.

Услід за окремими дослідниками історії національного права, автор поділяє думку, що впродовж др. пол. XVII – кінця XVIII ст. система судочинства в Україні пройшла тривалу еволюцію, яка не тільки дозволила сформувати дієву систему судоустрою та судочинства, а й закласти світоглядні орієнтири в правовій культурі українців. В основу періодизації покладений відомий принцип історії їхнього становлення, розвитку та занепаду. Здійснено характеристику кожного із інститутів судової влади, починаючи від сільських, селянських та домініальних і закінчуючи судом гетьмана, що мав необмежену компетенцію, міг розглянути будь-яку справу нижчих судів. Зазначено, що зі своєю зайнятістю іншими державними справами, гетьман рідко виступав у ролі одноосібного судді. Здебільшого він діяв через Генеральний військовий суд, який вирішував справу по суті і доповідав гетьману про хід процесу і ухвалений вирок. У XVIII ст. в судову компетенцію гетьмана почали втручатися представники російського уряду. Із початком 1720-х рр. відбувалося активне втручання царського уряду в діяльність Генерального військового суду. Вищою апеляційною судовою інстанцією фактично ставала перша Малоросійська колегія.

В Українській Гетьманській державі розбудовано уніфіковану систему судоустрою, сформовано чітку вертикаль органів судочинства. Окрім названих, в Українській гетьманській

державі були чинними полкові суди; сотенні та ратушні суди; копні; міські суди та інші. Їхньою характерною рисою було чітке розмежування підпорядкованості та підсудності. Генеральний військовий суд вважався найвищою апеляційною та касаційною інстанцією, вирішував справи, що стосувалися козацької старшини та гетьмана; полкові суди вирішували адміністративні спори. Функціонували і спеціалізовані суди: духовні, цехові, ярмаркові, митні, третейські.

Продемонстровано особливості судового устрою та процесу, в основу яких покладені демократичні принципи, такі як розгляд судовими установами справ як місцевого населення, так і іноземців; у містах з магдебурзьким правом справи міщан розглядалися об'єднаними козацько-міщанськими судами; процес у судах був порівняно однорідним, завдяки чому між ними не виникало суперечок щодо компетенції.

У висновках зазначено, що принципи українського судочинства, що були закладені в умовах Національно-визвольної війни середини XVII ст., є витребуваними і нині, у тому числі – незалежність суду, рівність перед судом, відкритість і змагальність процесу, ухвалення рішень суддею на підставі доказів і внутрішнього переконання. У Російській імперії легітимізація цих принципів на законодавчому рівні відбулася лише з проведенням Судової реформи 1864 р.

Судове діловодство було формалізованим з виокремленням спеціальних підрозділів оповіщувальної, слідчої, процесуально-вирокової і нотаріальної документації.

Ключові слова: Українська Гетьманська держава (Військо Запорозьке), інститути судової влади, класифікація судів, судочинство, процесуальне право.

Постановка проблеми. 17 червня 2022 р. Єврокомісія підтвердила, що Україна заслуговує на статус кандидата для вступу до Європейського Союзу, положення щодо якого знайшло своє місце в Конституції України, починаючи з 21 лютого 2019 р. Разом із затвердженням статусу кандидата, Брюссель висунув на адресу Києва вимоги в частині інтенсифікації проведення реформ, з цією метою надавши список із семи блоків, виконання яких Євросоюз визначив як умову до набуття повноправного статусу кандидата для членства. Два ключових із них стосуються безпосередньо просування перетворень у сфері конституційного суду зокрема та судової реформи загалом. Як бачимо, на думку європейських експертів, національні інститути правосуддя допоки не відповідають існуючим стандартам держав-членів ЄС. Ці зауваження залишилися не усунутими остаточно й на момент початку переговорів про вступ України до Євросоюзу, що відбувся 14–15 грудня 2023 р.

У зв'язку з висловленням, запропонована для широкого загалу стаття має на меті реконструювати розвиток системи вітчизняного судочинства, продемон-

струвати закономірності її становлення та особливості функціонування в умовах Української гетьманської держави впродовж другої половини XVII – XVIII ст.ст. У такий спосіб маємо намір показати, що судова система України має глибокі історичні корені і реформувати її необхідно насамперед у напрямку реального забезпечення правосудності рішень від впливу факторів адміністративного, корупційного та іншого протизаконного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова проблематика, що потрапила у фокус нашого зору, не є новою в українській історіографії. З різним рівнем успіху вона знайшла своє відображення в роботах таких вчених як І. Бойко, О. Биркович, М. Грушевський, В. Іванов, Р. Лашенко, Я. Падох, А. Пащук, М. Погорецький, Н. Сиза, М. Чубатий, І. Усенко, О. Шевченко, А. Яковлів та ін.

Метою статті виявлення інститутів судочинства, що діяли в Українській Гетьманській державі, їхньої структури, класифікація, компетенція кожного з них, а також особливості процесуального права зазначеного періоду.

Виклад основного матеріалу. З підписанням Зборівської угоди 1649 р.

і поширенням української влади на територію Київщини, Брацлавщини, Чернігівщини істотні зміни сталися у судочинстві. Фактично відбулася реанімація суду реєстрових козаків, що існував до початку 1638 р., та його поширення на всі території новоутвореної держави.

Судочинство здійснювалося на основі звичаєвого права, литовських статутів, магдебурзького права. Припинили існування гродські, земські, підкоморські й домініальні суди. Натомість були створені генеральний, полкові й сотенні суди. Козацьким судам підлягали не тільки козаки, а й міщани та селяни, особливо у справах розбою та вбивств. У містах і містечках суд здійснювали колегії лавників та ратуші, у селах – війти й отамани (у північних районах Лівобережжя діяли копні суди, тобто громадські сільські суди).

Негативна сторона організації судової справи полягала у поєднанні судової й адміністративної влади. У такому вигляді система судочинства проіснувала до 1763 р., коли останній гетьман К. Розумовський провів судову реформу. О. Биркович зауважує, що впродовж др. пол. XVII – кінця XVIII ст. система судочинства в Україні пройшла тривалу еволюцію, яка не тільки дозволила сформувати дієву систему судоустрою та судочинства, а й закласти світоглядні орієнтири в правовій культурі українців. Науковець виокремлює шість етапів цього процесу: 1) етап становлення (1648–1657 рр.); 2) етап утвердження (1657–1710 рр.); 3) етап конституційного закріплення (1710–1722 рр.); 4) перехідний етап (1722–1760 рр.); 5) реформаційний етап (1760–1764 рр.); 6) ліквідаційний етап (1764 р. – початок XIX ст.)¹.

Суди, що діяли в Україні одразу після початку Української національної революції під керівництвом Б. Хмельницького, можна умовно поділити на:

– *суди сільських отаманів* вважалися судами першої інстанції і складали базо-

ву основу усієї структури судової влади. Діяли у складі колегії, на засіданнях головував сільський отаман. Вирішували дрібні цивільні та кримінальні справи місцевих жителів та осіб, що вчинили злочини на території села. У кримінальних справах здійснювали попереднє розслідування;

– *сотенні суди* проводили свої засідання колегіально в сотенних містах. Суд розглядав цивільні й тяжкі кримінальні справи, а також ті, в яких однією зі сторін виступали представники сільської старшини. Мали право взяти до свого провадження будь-яку справу з відання сільського суду. Оскарження направлялося до суду третьої інстанції;

– *полкові суди* діяли як суди першої інстанції для козацької, сотенної та полкової старшини. Розглядали апеляції від сільського і сотенного судів. Суд очолював полковник, у його засіданні брали участь полковий суддя, представники полкової та значкової старшини. Замість полковника судові засідання міг проводити полковий обозний або осавул. Проводили судочинство у кримінальних справах, за які передбачалася смертна кара. Захисниками в суді часто виступали представники духовництва, старшини, шляхти, а з XVIII ст. – російська аристократія.

На початку формування держави найвищим судом був Генеральний військовий суд. За часів Б. Хмельницького до нього входили генеральний суддя та судовий писар. Згодом склад суду розширився і включав двох генеральних суддів, судового писаря та представників від генеральної старшини. Вважався судом першої інстанції у справах генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів. До його компетенції належали земельні спори, які вирішувалися призначеними із членів суду комісарами з виїздом на місце спору.

З початку XVIII ст. апеляційною установою на вироки Генерального вій-

¹ О Биркович, Етапи та особливості судоустрою та судочинства Гетьманщини (друга половина XVII – кінець XVIII ст.) (2020) 3 (31) (1) *Knowledge, Education, Law, Management* 113.

ського суду у політичних і кримінальних справах стала Генеральна військова канцелярія. Очолював її гетьман, який призначав членів суду лише з представників генеральної старшини. Генеральна військова канцелярія найбільш активно втручалась у вирішення судових справ ледь не всіх рівнів, часто-густо, дублюючи, а то й підмінюючи Генеральний військовий суд, що формально вважався вищою апеляційною судовою інстанцією держави на чолі з гетьманом.

Згодом на провідні позиції вийшов суд гетьмана, який мав необмежену компетенцію, міг розглянути будь-яку справу нижчих судів. Вирок не підлягав оскарженню. У зв'язку зі своєю зайнятістю іншими державними справами, гетьман рідко виступав у ролі одноосібного судді. Здебільшого він діяв через Генеральний військовий суд, який вирішував справу по суті і доповідав гетьману про хід процесу і ухвалений вирок. У XVIII ст. в судову компетенцію гетьмана почали втручатися представники російського уряду. Із початком 1720-х рр. відбувалося активне втручання царського уряду в діяльність Генерального військового суду. Вищою апеляційною судовою інстанцією фактично ставала перша Малоросійська колегія.

До місцевих органів судочинства належали міські суди, що поділялися на *магістратські* та *ратушні*.

Магістратськими називалися суди, що здійснювали судочинство у містах, заснованих на магдебурзькому праві. Під час Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького зі станових судів міщан вони перетворилися на суди із загальною юрисдикцією, в яких розглядалися справи усіх верств населення. Така ситуація існувала до 1730 р., коли гетьман Д. Апостол своїм розпорядженням відновив порядок, за яким магістратські суди знову стали становими міщанськими судами. Апеляційною установою для цих судів був генеральний військовий

суд. Діяли колегіально у складі не менше п'яти осіб: бурмистра, лавників, райців і присяжних.

Ратушні суди функціонували у містах і містечках, що не мали магдебурзького самоврядування. Підпорядковувалися козацькій старшині. До складу ратушного суду входили судді з міщан – вїйт, бурмистер, писар, а також представники козацької старшини – сотник або курінний отаман і козаки, жителі міста. Розглядалися різноманітні справи міщан, а також спори між ними й козаками. Апеляційною установою для ратушних судів був полковий суд.

Для селян існували сільські суди (процес проводила колегія суддів із числа козаків, що розглядали дрібні цивільні та кримінальні справи між рядовими козаками або між козаками та посполитими)¹, *селянські суди на чолі з вїйтом* і домініальні суди. Незважаючи на ліквідацію польського шляхетського землеволодіння, домініальні суди не припинили функціонування, адже економічна і соціальна нерівність між суспільними верствами не була повністю усунута. Щоправда, на відміну від польсько-литовських судів, засідання проводилося колегіально за участю представників громадськості.

У північних районах Лівобережжя до кінця XVIII ст. для селянства продовжували функціонувати копні суди. Участь у засіданнях брали домовласники, що постійно проживали на території копного округу. Запрошувалися жителі сусідніх сіл, завдання яких полягало у здійсненні контролю за об'єктивністю процесу і справедливістю винесеного вироку. Один із етапів слідчих дій під назвою «гаряча копа» у цей період отримав назву «шлякування»².

Суди, що з'явилися в Україні після початку революції, порівняно з попереднім періодом, мали низку особливостей:

- стали позастановими;
- у їхній роботі брала участь громадськість;

¹ В Брехуненко, І Синяк, Адвокати в судочинстві ранньомодерної Української держави – Гетьманщини (Київ, КВШ, 2017) 46.

² А Яковлів, Українське звичаєве процесуальне право (Прага, 1931) 10.

– судова, як і адміністративна влада, перебувала руках козацької старшини;

– існувала довготривала процесуальна тяганина, викликана повільністю у вирішенні справ із-за великої кількості апеляцій, або ж одна справа могла переходити через десятки різних судів – від нижчих до вищих¹.

Функціонували і спеціалізовані суди. До них належали:

– *цехові суди* – станові судові інституції цехових корпорацій, діяльність яких регулювалася статутами цехів. У їхній компетенції перебували дрібні справи, що виникали із суперечок між цеховиками (непристойні висловлювання, присутність братчика зі зброєю на зборах тощо). Складалися з колегії із 4–12 осіб, які називалися братами старшими. Голова суду обирався, зазвичай, на довічний термін, що підтверджувало його значущість та певну незалежність. Судова колегія збиралася за необхідності, свої присуди ухвалювала усно, найважливіші записували до книги. Судочинство здійснювалося з додержанням процесуальних формальностей. Допускалися апеляції до магістратського суду. За невиконання рішень суду винні каралися ув'язненням у ратуші. Із занепадом цехової системи з середини XIX ст. цехові суди припиняють свою діяльність;

– духовенств і миряни у церковних та родинно-шлюбних справах підлягали юрисдикції *духовних, або церковних судів*. Вони розглядали окремі цивільні справи, у яких фігурували світські особи, а також цивільні і кримінальні справи служителів церкви, навіть тоді, коли одним із учасників процесу була світська особа.

З початком XVIII ст. в процесуальному праві церковного суду відбулися зміни. Фіксуються непоодинокі випадки здійснення судочинства щодо священників світськими судами. Політичний режим абсолютної деспотичної монархії Росії, до складу якої потрапила Украї-

на після поразки І. Мазепи, ставив собі за мету усунення від здійснення судочинства усіх судів, альтернативних імперським судовим установам;

– із розвитком торгівлі в Україні другої пол. XVII ст. з'явилися *ярмаркові суди*. Їх відносять до так званих «словесних судів», оскільки засідання проводилися у формі усного діалогу між сторонами процесу. Перебіг справи в суді не стенографувався, протокольні записи не велися. Це, фактично, були суди полковників, але здійснювалися від його імені уповноваженими на те представниками полкового суду. Головна причина виникнення і функціонування ярмаркових судів полягала в потребі швидкого і термінового вирішення справ, пов'язаних із специфікою ярмаркової торгівлі. Заплутані купецькі спори вимагали такого суддівського складу, який би розумівся на особливостях торгових операцій;

– функціонував суд *грецького Ніжинського братства*. Він провадився у купецькій факторії, що мала власне самоуправління. Право на здійснення судочинства братство отримало на основі привілеїв українських гетьманів. Вирішував винятково цивільні спори, які виникали у середині національно-релігійного об'єднання і стосувалися порушень торговельних правил, встановлених виконавчим органом братства – радою². Припинив своє існування в 1786 р., коли замість нього в Ніжині утворився грецький магістрат;

– тісно пов'язані з правовідносинами у сфері торгівлі були також *митні суди*. Склад суду і правила здійснення судочинства у цих судах не були упорядковані на законодавчому рівні. До їхньої компетенції належали спори про порушення договорів купівлі-продажу, позика рухомого майна, шахрайство тощо. Скарга подавалася в усній формі, судочинство проводилося оперативно, присуд виконувався негайно³;

¹ Я Падох, Грундове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII столітті (Львів, Світ, 1994) 180–181.

² П Захарченко, Історія українського права: навчальний посібник (Київ, ВД «Освіта України», 2019) 180–181.

³ Н Сиза, Суд і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини: монографія (Київ, Українська видавнича спілка, 2000) 27.

– продовжувалась українська традиція функціонування третейських судів. Свій відлік вони розпочали з указу цариці Анни Іоанівни від 8 серпня 1734 р. Вважалися особливим видом судів, що діяли при Генеральній військовій канцелярії, яка й спрямовувала справи для винесення рішення в межах їхньої юрисдикції. Суди розглядали цивільні справи з ініціативи сторін, що мали намір завершити процес мировою угодою. У їхній компетенції перебували й незначні кримінальні справи, крім таких, де передбачалось публічне покарання або страта.

Суд формувався за обоюсторонньою згодою сторін із числа генеральної старшини, бунчукових товаришів, полкової і сотенної старшини і затверджувався Генеральною військовою канцелярією¹. Прізвище третейського судді заносилося в судову книгу, а позивач і відповідач, у разі ухвалення справедливого для обох рішення, ставили свої підписи під остаточним процесуальним документом. У разі не згоди із судовим рішенням, апеляційна скарга направлялася до генеральної військової канцелярії.

Незмінною залишалася й традиція функціонування *мирових «єдналих» судів*. На практиці загальні суди неодноразово рекомендували сторонам вирішувати спори мирним шляхом, зокрема, Генеральний військовий суд за попередньою згодою учасників процесу спрямовував на місце «єдналих» суд. За характером діяльності вони нагадували третейські суди. Сторони могли передати вирішення спору обраним ними особам на підставі письмового запису, яким зобов'язувалися виконати постанову суду. У противному разі, «єдналих» суди накладали штраф, розмір якого був попередньо узгоджений.

Мировими суддями могли бути особи сумлінні, повнолітні, без фізичних вад,

знайомі з правом, окрім невільників. Розглядалися цивільні справи, а з карних – вчинені випадково, без злочинного умислу. Рішення ухвалювалися більшістю голосів. Сторона, що не виконала постанови, зобов'язувалась сплатити штраф і покрити збитки позивача. Постанову мирового суду можна було оскаржити на таких підставах: якщо не було запису про передачу справи мировому суду або в постанові не передбачалось «заруки» (штрафу) на осіб, які її порушать; якщо постанова не викладена в письмовій формі і не підписана мировими суддями; якщо мирові судді вийшли за межі запису або не вирішили всіх питань, які слід було розв'язати².

Отже, у ході Української національної революції середини XVII ст. польська система організації судів була замінена на систему козацьких судів, що витримала столітню, як мінімум, апробацію. Наявність значної кількості судових інститутів свідчила про відсутність чітко визначеної компетенції судів та пошуки шляхів створення української моделі справедливого правосуддя³.

До середини XVIII ст. порядок провадження справ у суді з карних чи цивільних справ був схожим, адже в Українській гетьманській державі превалював приватно-правовий характер розслідування та розгляду справ. А кінець XVIII – поч. XIX ст. ознаменувався впровадженням станового судочинства в Україні⁴.

Судочинство Української гетьманської держави було засноване на демократичних засадах і принципах, до яких, за визначенням українських дослідників історії судочинства, російська юстиція звернеться через сто років під час судової реформи Олександра II. До таких, зокрема, належали:

– незалежність суду, обрання суддів та їхня професійність;

¹ А Й Пашук, Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) (Львів, Львівський університет, 1997) 52.

² А Й Пашук, Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) (Львів, Львівський університет, 1997) 53–54.

³ П Захарченко, Історія українського права: навчальний посібник (Київ, Освіта України, 2019) 181.

⁴ О Биркович, Впровадження російського станового судочинства на території України (кінець XVIII – початок XIX ст.) (2020) 1 (45) *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія – Право* 40–44.

- рівність усіх перед судом;
- ієрархічність судових інстанцій і розподіл їхньої компетенції;
- пріоритет процедури;
- відкритість і змагальність процесу;
- ухвалення рішень на підставі доказів і внутрішнього переконання судді¹.

Демократичність судового устрою *Української гетьманської держави* визнає Я. Падох. Він вважає, що усі судові установи розглядали справи як місцевого населення, так і іноземців; у містах з маґдебурзьким правом справи міщан розглядалися об'єднаними козацько-міщанськими судами; процес у судах був порівняно однорідним, завдяки чому між ними не виникало суперечок щодо компетенції².

Судовий процес в Українській гетьманській державі XVII–XVIII ст. мав такі риси:

- *провадження справ* у суді не мало поділу на галузі процесуального права – карні, цивільні, господарські тощо. Це пояснюється тим, що цивільні і у великій кількості карні справи (уряд переслідував переважно антидержавні та тяжкі злочини), мали приватно-правовий характер. Процес вважався виключно особистою справою сторін з підпорядкуванням їх керівній ролі суду. Згідно пануючої у той час доктрини, судовий процес розглядався як своєрідний договір, сторони якого зобов'язані були пройти судову процедуру, а рішення суду не могло піддаватися сумніву, бо вважалося справедливим. Перед судом стояло завдання – домогтися задоволення в першу чергу матеріальних претензій сторони позивача, а лише потім – інтересів держави. Нерідко процеси закінчувались мировою угодою;

- судовому процесу відводилась *правоутворююча роль*, що проявлялася в судовій практиці і у частині трансформа-

ції норм звичаєвого права в обов'язкову норму;

- процес тісно пов'язувався з *матеріальним правом*. Систематизовані збірники права, якими керувався суд, містили як матеріальні, так і процесуальні норми права. Останні викладались іноді лише в окремих главах чи розділах, а почасти паралельно з нормами матеріального права. Цей зв'язок не був формальним і проявлявся у тому, що, у разі порушення норм матеріального права, його захист здійснювався у формах, передбачених і регламентованих процесуальним правом.

Особливість українського судового процесу вбачається в наявності окремих принципів, маловідомих російській системі правосуддя, зокрема:

- головним *принципом процесуального права Української гетьманської держави дослідники вважають принцип змагальності*, що забезпечувався можливістю сторін спору доводити свою правоту, використовуючи фактичний матеріал і судові докази. Велика увага приділялася відшкодуванню матеріальних збитків потерпілому;

- принцип *диспозитивності*, що *полягає* в праві сторін розпоряджатись об'єктом процесу, отже, матеріальними правами, а також процесуальними засобами, які можуть бути використані в процесі сторонами в межах чинного права. Обсяг позову як у карній, так і цивільній справі залежав від позивача. Потерпілий іноді укладав мирову угоду або пробачав злочинцеві його провини³.

Проте у 1720-х рр. в кримінальних провадженнях, через втручання Росії в українське судочинство, змагальний процес був поступово витіснений *інквізиційним*, під час якого доказами розпоряджався сам суд, а сторони були насправді не суб'єктами, а об'єктами процесу⁴.

¹ І Усенко (ред.), Судова влада в Україні: історичні витoki, закономірності, особливості розвитку (Київ, Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2014) 162–163.

² Я Падох, Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII столітті (Львів, Світ, 1994) 177–178.

³ А Й Пашук, Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) (Львів, Львівський університет, 1997) 104.

⁴ Н Сиза, Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини: монографія (Київ, Українська видавнича спілка, 2000) 49, 82.

Цивільні справи і надалі розглядалися переважно в обвинувально-змагальному порядку;

– *принцип виборності суддів*, що до *статутної судової реформи К. Розумовського 1760–1763 рр. мав обмежений характер*. Після реформи проводились вибори земських і підкоморських судів;

– *усність процесу*. Акт реалізації судової влади виносився в усній формі, а лише згодом записувався в книгу «для пам'яті». Лише на початку XVIII ст. в інструкції Д. Апостола наказувалось приймати скарги-позови («супліки і донесення») у письмовій формі. Передбачалось писати за прикладом російського судового процесу чолобитну, вводився закритий допит, виготовлялися по справі окремі виписки з посиланням на норми права тощо;

– *принцип безпосередності, тобто постановлення рішення суду на основі тих матеріалів, з якими безпосередньо ознайомилися самі судді до судового процесу*, були ними продемонстровані в його ході;

– *публічність судового процесу, що полягав у відкритості та можливості присутності сторонніх людей*. Присутні на процесі люди могли клопотати перед судом про вирішення справи з бажанням для неї результатом. Нагадаємо, публічність процесу – це традиція громадських судів.

Дослідники наголошують, що прагнення царату впровадити практику закритих процесів переважно в карних справах не увінчались успіхом. Процеси в українських судах і надалі відбувались переважно у відкритому режимі, прилюдно. Присутність сторін і свідків вважались обов'язковими, проте траплялися й винятки. У такому разі, суд зачитував протоколи заслуховування свідків іншими судами, які надсилались в інстанцію, де розглядалась справа по суті. Проведення без участі сторін розглядалися також в апеляційних судах¹.

Із застосуванням «Краткого изображения процессов», уведеного в 1716 р.,

стала зникати безпосередність і змагальність у процесі. Встановлювалася формальна сила кожного з видів доказів, які допускалися в суді. Запанував принцип *формалізму процесу, що* полягав у неухильному виконанні норм процесуального права під час розгляду та вирішення справи, яка поширюється не лише на суд, а й на всіх інших учасників процесу. За цим принципом суд позбавлявся можливості оцінювати докази за своїм переконанням².

Сторони (особи), які виступали в процесі з позовом до суду називалися: «поводовая сторона», «актор», «кредитор», «інстигатор», «укривжоний», «жалобливая сторона», «челобитчик», «дonoситель». На початку XVIII ст. в практиці утвердились два терміни: «челобітчик», «істець», або «істцовая сторона». Сторона, яка себе захищала, називалася «отпорною», «злодейскою», «отводною», «позваною». У XVIII ст. в практиці утвердились терміни «ответчик» і «позваний».

Процесуальна правоздатність, тобто здатність бути суб'єктом процесу, в судовій практиці визнавалася за всіма вільними і притомними (які усвідомлювали свої дії, мали здоровий глузд). Процесуальної правоздатності позбавлялися невільники, «баніти» (люди оголошені поза законом), «безчесні», «прокляті».

Особи, позбавлені процесуальної правоздатності, не мали й *процесуальної дієздатності* (здатність особисто брати участь в судовому процесі). Проте, не всі правоздатні мали процесуальну дієздатність. Зокрема, ними не могли бути малолітні діти, якими вважались хлопці до 18 років і дівчата до 13 років, марнотратники, психічно хворі, глухі, німі тощо.

Учасниками процесу виступали і *співучасники спору*. Співучасть у спорі виникала тоді, коли на боці позивача чи відповідача, чи на боці одного і другого було декілька осіб. Співучасть з'являлась у зв'язку зі спорами, що стосували-

¹ А Й Пашук, Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (Львів, Видавництво Львівського університету, 1967) 105–106.

² М А Чельцов-Бебутов, Курс советского уголовно-процессуального права (Москва, Госюриздат, 1957) 709.

ся права спільної власності на землю чи майно. Дії одного з співучасників не зобов'язували іншого.

Практикувалась заміна сторони в процесі *представниками сторін*, що називалися «прокуратором», рідше – «патроном», «адвокатом», «промотором», «повіреним» чи «присяжним повіреним».

Відомості про участь *публічного обвинувачувача* (обов'язкова в судовому процесі європейських країн того часу) відсутні. У всіх випадках ним виступав приватний обвинувач-інстигатор. Саме це й надавало приватно-правовий характер судовому процесові як в цивільних, так і в карних справах. Іноді в справах особливої ваги брав участь представник від гетьмана. Він виступав з обвинуваченням в конкретній справі, але прокурорські функції в коло його обов'язків не входили¹.

Доказами в процесі називались обставини, якими обґрунтовувалися вимоги і заперечення сторін, та на підставі яких формувалось переконання судів про справжні стосунки між сторонами. Тягар доказування покладался на сторони: позивач-скаржник мав довести підставу позову-заяви, а відповідач-обвинувачений – свої заперечення. З судової практики цивільних справ відомі випадки покарання осіб, які не змогли обґрунтувати свій позов.

Доказами в суді вважались:

– *пояснення сторін*, підкріплені присягою, а іноді співприсяжниками та іншими засобами, як, наприклад, «викидщиною», тобто пропонуванням виплати відповідної суми у випадку неправдивості пояснень, чи тортурами;

– особисте зізнання підозрюваного мало найвищу доказову силу. Відповідно до «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., покази оцінювали-

ся судом за такими критеріями: зізнання мало бути здійснене з власної волі, подаватися усно й бути правдивим. Суд не вважав за доказ зізнання неповнолітнього або психічно хворого, здійснене під тиском, сумнівне або неправдоподібне чи здійснене у стані афекту;

– публічні та приватні письмові документи. Дозволялося доводити їх фальшивість, підробку, підчистку. Все це, в свою чергу, треба було підтверджувати доказами. З поданням публічних (державних) документів жоден інший доказ не міг спростувати їх;

– *пояснення свідків*. Свідками могла бути особа, що досягла 14-річного віку в цивільних і 20 років у кримінальних справах. Норма права установлювала і верхню вікову межу для свідків – 70 років. Жінки й нехристияни допускалися до свідчення лише тоді, коли не було інших очевидців.

Свідки давали покази усно, але за бажання могли подавати їх у письмовому викладі. Їхню доказову силу суд оцінював за формальними підставами: найбільшу доказову силу мали свідчення про подію злочину, висловлену синхронно двома або більше свідками; покази чоловіка мали перевагу над свідченнями жінки; заможним й шанованим надавалася перевага над бідними і знеславленими; покази освіченого мали пріоритет над показами безграмотної особи тощо².

Свідки поділялися на *звичайних (приватних) і офіційних*. Звичайних приводили у суд сторони, але не менше двох. Вони мали бути не зацікавлені у справі, але у спорі між сторонами давали під присягою пояснення про відомі їм факти та обставини. Своєю чергою, звичайні свідки ділились на випадкових, які через збіг обставин стали очевидцями певних фактів, що мають значення для справи та запрошених свідків, які спеціально

¹ А Й Пашук, Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (Львів, Львівський університет, 1997) 113.

² М А Погорецький, Розшук у козацьку добу (2003) 1 (2) Право і безпека 117–120; Н А Погорецький, Розыск во времена казачества на Украине и использование его результатов в уголовном судопроизводстве (2004) 2 История государства и права (Москва) 30–32; М А Погорецький, Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія (Харків, Арсис ЛТД, 2007) 11–12.

викликалися сторонами для фіксування певних фактів, наприклад, ними були «могоричники», а також посланці, гінці, так звані свідки з досвіду. Це, як правило, поважні люди, свідки-співприсяжники, які своєю присягою підтверджували правоту пояснень однієї із сторін.

Офіційними свідками вважалися судові особи або особи, які виконували доручення суду. У практиці сотенних і полкових судів ними були так звані «розищики», а також осаули у тих випадках, коли на них покладалось завдання не тільки заслухати свідків, а й також зробити огляд на місці і дати свої пояснення. Після судової реформи К. Розумовського 1760–1763 рр. офіційним свідком найчастіше виступав возний;

– *заклад чи викидицина* як вид доказу полягали в тому, що, у разі суперечки між окремими особами, одна із сторін, щоб довести свою правоту, під заставу пропонувала певну суму грошей чи обіцяла пошкодити собі здоров'я, коли програє справу. На використання такого виду доказу необхідна була згода й іншої сторони, зовнішньою ознакою якої було простягнення руки для потиску супротивнику;

– *присяга* призначалася судом у разі відсутності інших доказів у справі, її складала одна сторона, яку суд вважав ближчою до істини. Інколи вона не відбувалася, адже одна сторона по справі мала доставити іншу до місця її здійснення, що не завжди вдавалося. Зазвичай, присяга складалась у церкві у присутності священика, відрядженого члена судової колегії, судового писаря й противної сторони по справі. Вона відбувалася у формі покладання руки і цілування ікони за заздалегідь заготовленим судом текстом (юраментом), до якого заносили конкретні обставини справи, наприклад, про те, що підозрюваний не застосовував фізичної сили до потерпілого тощо.¹ Мала вирішальну доказову силу. Якщо одна із сторін відмовлялася від присяги,

вона програвала справу. Порушникові клятви відрубували два пальці на руці. Крім того, він мусив відшкодувати збитки, завдані іншій стороні процесу;

– *речові докази*. Об'єктами речових доказів здебільшого були коні, воли, вівці, зерно, гроші, мідні труби до винокуріння, одяг та інші побутові речі, знаряддя вбивства, побиття тощо. Їх мав признати своїми потерпілий, вказавши на характерні ознаки;

– *зізнання під час тортур*. Порівняно з попередньою епохою тортури застосовувалися значно рідше, лише у справах про тяжкі злочини. Для зізнання підозрюваного застосовувалися такі форми, як биття батогами, припікання розпеченим залізом, розтягування суглобів ніг і рук. Від катування звільнялися шляхтичі та священики, знатні особи, літні люди віком понад 70 років, малолітні та вагітні жінки. Однак, якщо вони підозрювалися у вбивстві чи злочині проти держави, то тортури могли застосовуватися за розсудом судової установи;

– *висновки експертів*. У ролі експертів виступали професіонали різних сфер життя і галузей економіки: мельники, мірошники, ковалі, шевці, кравці, купці, а також літні жінки, повитухи, яких, зазвичай, залучали до справ, що стосувалися згвалтування дівчат або розлучень, при розгляді інтимних сторін життя. У 70-х роках XVIII ст. був офіційно запроваджений інститут судово-медичних експертів

Згідно висновків науковців, провадження справи і виконання судових рішень були чітко регламентованими звичаєвим правом, литовськими статутами, магдебурзьким правом, процесуальними нормами, які поряд з нормами матеріального права були систематизовані в збірниках українського права, якими керувалися судді. Мова суду 1648–1782 рр. – в основному українська народна з великою домішкою полонізмів, старослов'янських зворотів, латин-

¹ І Ю Черкаський, Звідомлення І Ю Черкаського про командировання до Чернігова в серпні року 1926 (1929) 8 *Праці Комісії з вивчення Західно-Руського права* 429–450.

ських термінів, а з початку XVIII ст. – русизмів. У другій чверті XVIII ст., коли в Україні стало застосовуватись і російське законодавство, на посади полковників призначалися також росіяни і вплив російської мови в судочинстві посилювався. Протоколи судових справ і постанови судів стали писати російською мовою з численними українізмами¹.

Висновки. Судова влада Української гетьманської держави була інституціалізована, ієрархізована та уособлювала важливу сферу публічної влади наведення справедливого правового порядку у формально визначених процесуальних межах.

Суд не був відокремлений від адміністрації, тобто судових органів відмежованих від інших органів влади і управління не існувало. Термін «суд» містив усю сукупність засобів з охорони прав населення від будь-яких посягань та їхнє відновлення у разі порушення.

Суддівський корпус, представлений як козацькими, так і міськими судовими урядовцями від генеральних і полкових суддів до війтів, бурмістрів, райців, возних і судових писарів, мав усі ознаки професійної корпорації.

В Українській гетьманській державі розбудовано уніфіковану систему судоустрою, сформовано чітку вертикаль органів судочинства: Генеральний військовий суд; полкові суди; сотенні та ратушні суди; сільські, селянські суди; копні; міські та домініальні суди. Їхньою характерною рисою було чітке розмежу-

вання підпорядкованості та підсудності. Генеральний військовий суд вважався найвищою апеляційною та касаційною інстанцією, вирішував справи, що стосувалися козацької старшини та гетьмана; полкові суди вирішували адміністративні спори. Функціонували і спеціалізовані суди: духовні, цехові, ярмаркові, митні, третейські.

У судочинстві діяв важливий принцип доступності до суду, що передбачав нормативне закріплення й реальне забезпечення можливості безперешкодного звернення до суду за захистом своїх прав будь-якій людині, незалежно від її соціального статусу.

Узвичаєними були принципи судочинства, які є актуальними і сьогодні, у тому числі – незалежність суду, рівність перед судом, відкритість і змагальність процесу, ухвалення рішень суддею на підставі доказів і внутрішнього переконання. У Російській імперії легітимація цих принципів на законодавчому рівні відбулася лише з проведенням Судової реформи 1864 р.

Судове діловодство було формалізованим з виокремленням спеціальних підрозділів оповіщувальної, слідчої, процесуально-вирокової і нотаріальної документації.

Кримінальний процес був заснований на судовому дослідженні фактів, цивільний – залишався контроверсійним, а доказова система базувалася на документальній традиції та інститутах свідків і присяги².

REFERENCES

BIBLIOGRAPHY

ARTICLES

1. Brekhunenko V, Syniak I, Advokaty v sudochynstvi rannomodernoi Ukrainskoi derzhavy – Hetmanshchyny [Lawyers in the judiciary of the early modern Ukrainian state – Hetmanship] (Kyiv, KVShch, 2017) 46 [in Ukrainian].
2. Byrkovych O, Vprovadzhennia rosiiskoho stanovoho sudochynstva na terytorii Ukrainy [Implementation of the Russian state judiciary on the territory of Ukraine] (kinets XVIII – pochatok KhIKh st.) (2020) 1 (45) *Visnyk NTUU «KPI» Politolohiia. Sotsiolohiia – Pravo* 40–44 [in Ukrainian].

¹ А Й Пашук, Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (Львів, Львівський університет, 1997) 119–152.

² І Усенко (ред.), Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку (Київ, Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2014) 176–177.

3. Byrkovych O, Etapy ta osoblyvosti sudoustroiu ta sudochynstva Hetmanshchyny [Stages and peculiarities of the judicial system and judicial proceedings of the Hetmanate] (druga polovyna XVII – kinets XVIII st.) (2020) 3 (31) (1) *Knowledge, Education, Law, Management* 113 [in Ukrainian].
4. Cherkaskyi I Yu, Zvidomlennia I Yu Cherkaskoho pro komandyrivannia do Chernihova v serpni roku 1926 [I Yu Cherkaskyi's message about his secondment to Chernihiv in August 1926] (1929) 8 *Pratsi Komisii z vyuchuvannia Zakhidno-Ruskoho prava* 429–450 [in Ukrainian].
5. Pohoretskyi M A, Rozshuk u kozatsku dobu [Searches in the Cossack era] (2003) 1 (2) *Pravo i bezpeka* 117–120 [in Ukrainian].
6. Pohoretskyi N A, Rozysk vo vremena kazachestva na Ukrainy y yspolzovanye ego rezultatov v uholovnom sudoproizvodstve [Search during the times of the Cossacks in Ukraine and the use of its results in criminal proceedings] (2004) 2 *Ystoriia hosudarstva y prava* (Moskva) 30–32 [in Russian].

AUTHORED BOOKS

7. Cheltsov-Bebutov M A, *Kurs sovetskoho uholovno-protsessualnoho prava* [Course of Soviet criminal procedure law] (Moskva, Hosiuryzdat, 1957) 709 [in Russian].
8. Padokh Ya, *Gruntove sudochynstvo na Livoberezhnii Ukraini u druhii polovyni KhVII – XVIII stolitti* [Land justice in Left Bank Ukraine in the second half of the 17th – 18th centuries] (Lviv, Svit, 1994) 181 [in Ukrainian].
9. Pashuk A Y, *Sud i sudochynstvo na Livoberezhnii Ukraini v XVII–XVIII st.* [Court and judiciary in Left Bank Ukraine in the XVII–XVIII centuries] (Lviv, Vydavnytstvo Lvivskoho universytetu, 1967) 105–152 [in Ukrainian].
10. Pohoretskyi M A, *Funktsionalne pryznachennia operatyvno-rozshukovoi diialnosti u kryminalnomu protsesi* [Functional assignment of investigative activity in the criminal process] (Kharkiv, Arsis LTD, 2007) 11–12 [in Ukrainian].
11. Syza N, *Sudy i kryminalne sudochynstvo Ukrainy v dobu Hetmanshchyny* [Courts and criminal justice of Ukraine during the Hetmanship] (Kyiv, Ukrainska vydavnycha spilka, 2000) 49, 82 [in Ukrainian].
12. Yakovliv A, *Ukrainske zvychaieve protsesualne pravo* [Ukrainian customary procedural law] (Praha, 1931) 10 [in Ukrainian].
13. Zakharchenko P, *Istoriia ukrainskoho prava* [History of Ukrainian law] (Kyiv, VD «Osvita Ukrainy», 2019) 180–181 [in Ukrainian].

EDITED BOOKS

14. Usenko I (ed.), *Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytyky, zakonomirnosti, osoblyvosti rozvytku* [Judicial power in Ukraine: historical events, legality, individuality of decisions] (Kyiv, Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy, 2014) 176–177 [in Ukrainian].

Zakharchenko P.P.,
 Doctor in Law,
 Professor of the Department of Theory and History
 of Law and State at the Educational and Research
 Institute of Law
 of the Taras Shevchenko National University of Kyiv
 Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID ID: 0000-0002-4968-9844

Miroshnychenko M.I.,
 Doctor in Law,
 Professor, Professor of the Department
 of Theory and History of Law and State
 of the Educational and Research Institute of Law
 of the Taras Shevchenko National University of Kyiv
 Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID ID: 0000-0001-8142-9340

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2023.3-4/153-165>

JUDICIAL SYSTEM AND ORGANIZATION OF THE JUDICIAL PROCESS IN THE UKRAINIAN HETMANATE (ZAPOROZHIAN ARMY)

Abstract. *The article classifies judicial bodies in the Ukrainian Hetman State (Zaporozhsky Army) during the second half of the 17th – 18th centuries.*

The purpose of the work is to identify the judicial institutions that operated in the Ukrainian Hetman State, their structure, classification, competence of each of them, as well as the peculiarities of the procedural law of the specified period.

Following some researchers of the history of national law, the author shares the opinion that during Dr. Pol. 17th – late 18th centuries. the judicial system in Ukraine has undergone a long evolution, which not only made it possible to form an effective system of the judiciary and judicial system, but also to lay down worldview guidelines in the legal culture of Ukrainians. The basis of periodization is the well-known principle of the history of their formation, development and decline. The characteristics of each of the institutions of judicial power, starting from village, peasant and dominion and ending with the court of the hetman, which had unlimited competence, could consider any case of the lower courts, were carried out. It is noted that with his busyness with other state affairs, the hetman rarely acted as a sole judge. For the most part, he acted through the General Military Court, which decided the case on its merits and reported to the hetman about the course of the trial and the verdict. In the 18th century representatives of the Russian government began to interfere in the hetman's judicial competence. From the beginning of the 1720s, the tsarist government actively intervened in the activities of the General Military Court. The first Little Russian collegium actually became the highest appellate court.

In the Ukrainian Hetman State, a unified judicial system has been developed, and a clear hierarchy of judicial bodies has been formed. In addition to those mentioned, in the Ukrainian Hetman State there were military courts; hundred and town hall courts; trenches; city courts and others. Their characteristic feature was a clear distinction between subordination and jurisdiction. The General Military Court was considered the highest appellate and cassation instance, it decided cases related to the Cossack foreman and the hetman; military courts decided administrative disputes. Specialized courts also functioned: spiritual, guild, fair, customs, arbitration.

The peculiarities of the judicial system and process, which are based on democratic principles, such as consideration by judicial institutions of cases of both the local population and foreigners, are demonstrated; in cities with Magdeburg law, cases of burghers were heard by joint Cossack-burgher courts; the process in the courts was relatively uniform, due to which there were no disputes about competence between them.

In the conclusions, it is stated that the principles of the Ukrainian judiciary, which were laid down in the conditions of the National Liberation War of the middle of the 17th century, are in demand even now, including the independence of the court, equality before the court, openness and competition of the process, decision-making by the judge on the basis evidence and inner conviction. In the Russian Empire, these principles were legitimized at the legislative level only with the implementation of the Judicial Reform of 1864.

Court records were formalized with special subdivisions of reporting, investigative, procedural-sentence and notarial documentation.

Key words: *Ukrainian Hetman State (Zaporozhe Army), institutions of judicial power, classification of courts, judiciary, procedural law*